

Жарких В.Ю.

ПРАГМАТИЗМ В ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ І ЙОГО ВПЛИВ
НА ФІЛОСОФІЮ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Стаття присвячена критичним відгукам на концепції філософії прагматизму сучасників її появи.

Ключові слова: віра, дійсність, історія філософії, прагматизм.

Жарких В.Ю. Прагматизм в оценке современников и его влияние на философию конца XIX - начала XX века. *Статья посвящена критическим откликам на концепции философии прагматизма современников её появления.*

Ключевые слова: вера, действительность, история (философии, прагматизм.

ZharkihV. Pragmatism in an estimation of contemporaries and its influence on philosophy of the end XIX - the beginnings of XX century. *The article deals with the critical reaction to the concepts of pragmatism at the time of its appearance.*

Keywords: belief history of philosophy, the realty, pragmatism.

З самого початку розповсюдження прагматизму ідеї цієї філософії критикували як в Америці, де він виник, так і в Європі, де його ідеї не розуміли. Неприйняття прагматизму виявлялось, перш за все, в тому, що сучасники оцінювали його неоднозначно [1]. Не всі сприйняли його появу позитивно. Його новизна і незвичність його ідей шокували академічне філософське співтовариство, особливо в Європі. Прагматизм називали найзухвалішою з усіх філософських новин, самою анархічною переоцінкою всіх поважаних філософських традицій. Його ідеї зображали, як протест емоцій проти логіки, як атаку теології на недоторканність чистого розуму.

Теорію прагматизму описували як безвідповідальне теоретизування дилетантів, чие знання філософії настільки поверхневе, що їх твердження не вимагають

Жарких В.Ю. ПРАГМАТИЗМ В ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ І ЙОГО ВПЛИВ
НА ФІЛОСОФІЮ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

спростування. Висловлювались побоювання, що ідеологія прагматизму приведе філософію до повної невіри і нігілізму. В більшості своїй критики прагматизму не аналізували його ідеї, а висміювали їх, складаючи карикатури настільки грубі і настільки незрозумілі, що було неможливо ні взнати, ні зрозуміти значення його концепцій. Прагматизм сприймали як низькопробний сленг Дикого Заходу, імпортований через океан. Статті й інші публікації, присвячені прагматизму, були дійсно написані незвичайною для філософських трактатів мовою.

На думку Ф.К.С. Шиллера, прагматизм не розуміли просто тому, що в ньому не використовувалася технічна стилістика мови Гегеля і Канта. «Прагматизм» У. Джеймса, який Шілер назвав геніальним твором і блискучим внеском в літературу, був адресований, перш за все, простій людині (man in street) [1, xii]. Стиль Джеймса, можливо, не відповідав академічній строгості. В ньому була настільки відсутня звична філософська фразеологія, що Шиллер засумнівався в тому, чи змогли його зрозуміти університетські професори. Це була усвідомлена спроба протесту проти незрозумілого стилю німецької філософії, який повністю розділяв філософа і суспільство, в якому він живе. Джеймс був твердо переконаний в тому, що філософія повинна служити людям. Ідеї Джеймса були новими, свіжими, плідними і зрозумілими. Для того, щоб зробити їх доступними для всіх, він підтверджував і ілюстрував їх прикладами не просто з життя, а з повсякденного буття, вживаючи розмовні вирази і звичні образи. Це було однією з причин критичних відгуків, тому що елементи вербального виразу сприймалися на рівні їх побутового значення. На думку тих, хто узяв на себе клопіт прочитати і вдуматися в них, це не був ні протест проти філософії, ні революція. Це була узагальнююча теорія, що відображала еволюцію філософії в конкретних історичних умовах і пропонувала рішення для багатьох дискусійних філософських проблем.

Прагматизм виник природно в процесі філософських роздумів про зрозумілі, знайомі, цікаві і життєво важливі проблеми. Це була одна з найпродуктивніших філософських теорій кінця ХІХ сторіччя, ідеї якої продовжують робити значний вплив на розвиток філософії і багатьох інших областей знання. Шиллер писав [2, р. 95], що якнайкращим доказом новизни і продуктивності ідеї є повнота і безглуздість нерозуміння, з якими її приймають. Якщо судити по цих показниках, ступінь новизни прагматизму був дійсно дуже високий. Вся Європа була обурена твердженням прагматизму про те, що істина повинна працювати і приносити користь (pay), вважаючи цю концепцію комерціалізацією і приниженням священних духовних цінностей і зведенням їх значущості до рівня долара і цента. Шиллер згадував, що, коли на Філософському Конгресі в Гейдельбергу в 1908 р. він говорив про те, що прагматизм виник в Америці, філософи з Німеччини сприйняли за нахабство сам факт такого твердження. Навіть припущення, що в Америці може з'явитися філософська система, хоча це було просто констатацією історичного факту, здавалося безглуздістю. Серед всього цього шуму і нерозуміння ніхто не помітив, що всі ці теорії, які вони з таким обуренням відкидали, існували задовго до цього під іншим ім'ям. Поки Джеймс формулював свої погляди в роботах з психології, всі приймали їх і погоджувалися з ними. Як тільки він назвав їх філософією, вони були сприйняті як замах на святий Храм Істини. Весь пафос обурення концентрувався на нерозумінні тези про «волю до віри», яку проголосив Джеймс [3] і яка торкалася питання про те, чи дає прагматизм право людині вірити в те, що їй представляється важливим, потрібним і корисним для її особистих, конкретних цілей. Іншими словами, сумнів був викликаний ступенем можливості і

вірогідності в концепціях прагматизму відрізнити істину від претензії на істину (truth vs truth-claim).

Не менше спірним здавалося питання про те, чи визнає прагматизм апіорні істини. Поняття «апіорності» не є ученням або вірою, це, власне кажучи, звичка і полягання розуму. Шиллер не був упевнений в існуванні апіорних істин, але він не мав сумніву щодо існування апіорних упереджень і забобонів, які настільки стійкі і непроникні, що в них не укладається думка про те, що якість здійснення ідеї в досвіді, в її практичному вживанні, в «роботі» може служити критерієм її істинності. Неможливо, тому, в контексті упереджень і забобонів, довести, що вічна суперечка між емпіризмом і апіоризмом може бути вирішена прийнятним для обох сторін компромісом. Такий компроміс може бути досягнутий в результаті добровільної угоди про визнання існування не тільки їх обох, але також величезної безлічі апіорних претензій на істину. Їх існування не говорить про їх істинність, але може бути підтвержене тим, як вони проявляють себе в практиці і, більш того, укріпить репутацію всеохоплюючої дії людської волі вірити (will to believe) в наукових концепціях логіки.

Загальна спрямованість прагматизму полягала в спробі показати об'єм і межі пластичного характеру реальності і особливості реакції людини до проявів її зміни. Відповідно до цієї узагальнюючої концепції прагматизм аналізував практичні можливості вживання знання, визначаючи його як спосіб або інструмент адаптації і контролю. Визнаючи мінливість і активність (дію) за неодмінну властивість життя, прагматисти шукали методи, за допомогою яких можна спрямовувати процес пізнання на створення користі як для суспільства, так і для окремої людини. Вони тому критикували ідеї, в яких мінливість і дія розумілися на найнижчому рівні ієрархії цінностей. Джеймс [3] підкреслював, що всі встановлені структури інтелектуальної діяльності засновані на вольовій активності, на прояві волі, в його термінології «воли вірити» (will to believe). В калейдоскопі своєї реальності людина створює і знаходить нове знання. Вона повинна робити вибір і зупинитися на тому, який, у разі його здійснення, обіцяє успіх і процвітання. Ці міркування лягли в основу волюнтаристської (voluntaristic) теорії знання Шиллера, суть якої полягає в тому, що для отримання будь-якого знання потрібні воля і віра в те, що це знання представляє інтерес для того, хто хоче їм володіти. Він засновувався на твердженні Джеймса [3, р. 67], що віра в факт може допомогти створити цей факт. Разом з Джеймсом Шиллер доводив, що це можливо тільки в плюралістичному і відкритому світі, де людина зможе розкрити своє ество.

Прагматизм викликав широкий резонанс у всьому світі, проте його найсильніший вплив, природно, відчувався в Америці. Головна теза прагматизму про пластичність і гнучкість теорій і тверджень (theories and beliefs) і їх здатність бути інструментом для досягнення мети, яку можна міняти, варіювати і трансформувати коли треба, була приваблива для багатьох інтелектуалів. Традиції класичного прагматизму, єдиної філософської школи, що народилася в США, розповсюджувалися по світу і одержували подальший розвиток. Прагматичні ідеї «активного навчання» Дж. Дьюї широко вживалися в Китаї і Латинській Америці.

В країнах Європи прагматизм не одержав такого визнання, як в Америці. В Англії його найяскравішим і вірнішим прихильником був Ф.К.С. Шиллер. Філософські міркування Джеймса були співзвучні думкам Шиллера, який протиставив принцип «волі (свободи) вірити» (will-to-believe) раціоналізму, що домінував у філософських кругах Оксфорда. Вважаючи прагматизм одним з виразів

Жарких В.Ю. ПРАГМАТИЗМ В ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ І ЙОГО ВПЛИВ
НА ФІЛОСОФІЮ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

гуманізму, він розробляв свої теорії, виходячи з реальності особистих якостей і змісту концептуальних систем людини (self). Він плідно працював з У. Джеймсом, який став його найближчим і довіреним другом на все життя, і з Ч.С. Пірсом. Багато праць і ідей Шиллера були результатом дискусій з ними або виникли під їх впливом. Відносини з Дж. Дьюї склалися важко і не привели до співпраці. Протягом перших двох десятиріч ХХ сторіччя в європейському філософському співтоваристві Шиллер і Джеймс були визнаними лідерами прагматичного руху. Будучи членом наукового суспільства коледжу Corpus Christi Оксфордського Університету, Шиллер постійно критикував публікації ідеалістичного напрямку, прагнучи на аналізі помилковості їх тверджень довести переваги прагматичного методу. Його найближчими помічниками і однодумцями були Альфред Сіджвік, Говард Нокс і Генрі Стурт. Разом вони склали активну опозицію головному ідеологу Оксфорда того часу Ф.Г. Бредлі, атакуючи його своїми полемічними виступами. Згодом, у зрілі роки, Шиллер концентрував свої наукові інтереси на можливостях реформування формальної логіки. Він основував свої погляди на твердженні, що істина і реальність створені людиною. Уявлення про них підлеглі змінам і тому не можуть мати абсолютного значення. Найбільше визнання прагматизм одержав в Італії, де цей метод розвивався в повній відповідності з теорією Джеймса. Під час відвідування Рима, в 1905 році, Джеймс провів цілий день в розмовах з молодими ентузіастами прагматичного руху, які справили на нього велике враження. Згодом Джеймс, повернувшись в США, описав цю зустріч і високо оцінив Джовані Папіні, керівника цієї групи [4]. Ще в 1903 р. у Флоренції, молоді філософи Італії, що поділяли ідеї прагматизму, заснували клуб на кшталт Метафізичного Клубу і назвали його Прагматичний Клуб. Його організатором був Джовані Папіні, що згодом написав ряд цікавих робіт прагматичного напрямку. Клуб видавав журнал «Леонардо», в якому члени Клубу (Джовані Ваїлаті, Маріо Кальдероні, Джовані Амендола і сам Дж.Папіні) друкували свої статті у дусі нової філософії. «Леонардо» проіснував всього чотири роки, 1903 - 1907. Окрім членів Італійського прагматичного Клубу, в «Леонардо» друкувалися статті і рецензії, написані Шиллером і Джеймсом, які не скупилися на похвалу і підтримку журналу і його редакторів. Джеймс високо цінував Папіні і вважав його блискучим, дотепним і проникливим автором, він навіть називав Папіні генієм. У свою чергу Папіні, з глибокою пошаною звертаючись до Джеймса, називав його «Метр» (Master). Прагматизм Папіні ґрунтувався на роботі Джеймса «Воля до віри», яка в інтерпретації Папіні перетворилася на теорію віри в дію. У дії, застосовуючи творчу силу і пристрасть, людина досягає полягання божества. Таке захоплення дією було привабливим для художників і фанатиків. Папіні і його друг Джузеппе Прецоліні створили «магічну» школу прагматизму, де вони займалися пошуком божественної творчої сили, в протилежність «логічній» школі Дж. Ваїлаті і М. Кальдероні. Однією з головних проблем, які дискутувалися в Італії, було розуміння поняття «віра». Кальдероні писав, що філософи потрапляють в пастку, приймаючи віру за щось дане і, виходячи з цього твердження, шукають визначення для складніших духовних полягань. Він вважав, що суть і значення віри слід роз'яснювати більш обережно. Віра в те, що дія є добровільною або, навпаки, скоюється з примусу, виявиться в зовсім різних практичних наслідках. Проте захоплення рухом прагматизму в Італії було недовгим. До 1907 року Папіні і Прецоліні змінили свої філософські переконання на містичний католицизм. Ваїлаті і Кальдероні не проявляли особливої активності і їх роботи залишилися непоміченими. Вони обидва померли ще до початку першої світової

війни. Д. Амендола активно проявив себе як супротивник абсолютизації влади в Італії, стверджуючи, що гуманістична істина є не тільки соціальною, але і демократичною. Він наполягав на тому, що кожна людина має невід'ємне право на власну думку, а також право міняти її до тих лір, поки не знайде кращої. Він підсумовував свою позицію словами - люди мало відрізняються один від одного, але те, що складає різницю між ними, є дуже важливим. Він виступав проти однопартійної фашистської диктатури, називаючи її тоталітарною, завдяки чому це слово в його негативній конотації увійшло до системи філософської термінології. Згодом трагічно загиблій в застінках фашистської Італії, він залишив декілька статей, що не мали, правда, великого впливу. Серед італійських прихильників прагматизму були люди, присутність яких здивувала б і засмутила творців цього учення. В квітневому номері Sunday Times, 1926, [5] була надрукована стаття Беніто Муссоліні, союзника і однопартійця А. Гітлера. В ній він зізнався, що вдячний прагматичним ідеям за ту допомогу, яку вони надали йому в його політичній кар'єрі. Він писав, що завдяки Джеймсу він зрозумів, що дії перевіряються по їх наслідках, а не по їх теоретичних обґрунтуваннях. Віра в дію і воля до життя і боротьби з'явилися у нього під впливом прагматичних ідей Джеймса. Він стверджував, що фашизм значною мірою зобов'язаний своїм успіхом цим ідеям. Джеймс з його демократичними переконаннями вважав би, що гірших висновків з його філософії зробити було б не можна.

У Німеччині вплив прагматизму був значно більш слабкий, ніж в Італії тому що тут не було активного руху проти раціоналізму. Відповідно, прагматизм тут зустріли, в кращому разі, з мінімальним інтересом. Рух проти абсолютизму у філософії, що яскраво виявився за декілька десятиріч раніше, втратив свою активність. З позицій пануючих неокантіанських поглядів прагматизм розглядався як типово американський утилітаризм, характерний для занепадницької (*inferior*) американської ідеології. Разом з тим в роботах Е. Маха, Р. Авенаріуса, Г. Зімеля можна помітити тенденції до прагматичного визначення філософії. Джеймс [6, р. 331] цитує В.Оствальда, відомого німецького хіміка, який, ґрунтуючись на прагматичній максимі, завжди ставив своїм студентам питання - як зміниться світ, якщо дана альтернатива вірна? Якщо різницю в практиці подій помітити було неможливо, альтернатива признавалася безглуздою. Авенаріус і Зімел в своїх роботах також встановили такий же критерій. Ідеї прагматизму мали значний вплив на так званих «логічних позитивістів» знаменитого Віденського гуртка, заснованого М. Шліком.

Прагматизм з великим піднесенням був прийнятий у Франції, де він ліг в основу нової релігійної доктрини. Три взаємозв'язані школи, вже добре відомі у Франції, вітали Джеймса і його теорію: «Школа дії» Моріса Блонделя, школа наукового конструктивізму Анрі Пуанкаре, неокритична школа Анрі Бергсона. В 1888 р. Моріс Блондель прийняв термін «прагматизм», але пізніше відмовився від нього, коли дізнався про американський варіант прагматизму, ідеї якого відрізнялися від його власних. В 1893 р. він заснував «школу дії». Ця ліберальна католицька група критикувала Біблію і пропонувала раціоналістичне тлумачення віри. Школа Блонделя, що представляла важливий елемент в русі католицького модернізму, припинила своє існування в 1907 році після того, як Папа Пій Х засудив її діяльність. Одночасно з цим став розповсюджуватися рух за оновлення філософії, вільної від наукових категорій для опису реальності. А. Пуанкаре доводив, що наукові теорії не просто підсумовують дані, вони також не є висновками з аксіом, вони є творчими

Жарких В.Ю. ПРАГМАТИЗМ В ОЦІНЦІ СУЧАСНИКІВ І ЙОГО ВПЛИВ
НА ФІЛОСОФІЮ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

побудовами, продуктами людської думки і винахідництва. Він називав їх «конвенції». Наукові теорії слід оцінювати тільки за їх здатністю описувати експериментальні дані і розв'язувати практичні труднощі. Найбільш близько до прагматизму примикав А. Леруа, позиція якого, за словами Джеймса [6], майже точно (*missed pragmatism by a breadth, of a hair*) співпадала з прагматизмом. Найяскравішим і логічним французьким прагматистом по праву вважається А. Бергсон. У всіх трьох школах, проте, ніколи повністю не відмовлялися від поняття абсолютної істини і реальності і не погоджувалися з тезою Джеймса і Шиллера про те, що істину слід ідентифікувати за її практичними результатами і наслідками. У Франції прагматизм розуміли як вищий ступінь розвитку сучасної філософії і різних тенденцій, які виявилися протягом ХІХ сторіччя - кантіанства, еволюціонізму, утилітаризму [7, р. 90]. У відгуках і аналізі прагматичних концепцій відзначався вплив Канта в тому, що прагматисти виражали великий сумнів щодо чистої метафізики. Ідеї еволюційної теорії знаходили у визнанні попереднього, неостаточного характеру результатів когнітивної діяльності. Головну перевагу прагматизму вбачали в тому, що поняття «добра» асоціювалося з поняттям істинності і корисності.

Ідеї прагматизму викликали живий інтерес в Росії. Новизна прагматичних ідей була неоднозначно сприйнята в Росії і оцінена, головним чином, негативно. Вже в 1904 р. на російську мову була переведена книга Джеймса «Залежність волі від віри» [3]. В 1910 р. не забарився переклад ще двох книг Джеймса - «Прагматизм» і «Різноманіття релігійного досвіду». Журнал «Русская мысль» [8, р. 80] в 1910 році опублікував дискусію про прагматизм, гострота полеміки якої свідчить про інтерес, який викликало це філософське учення. Дискусія відбувалася в приватному будинку одного з членів філософського гуртка в Москві. Початок поклала різко критична стаття С.Л. Франка [8, р. 112], в якій він стверджував, що прагматизм змішує «принципово різнорідні задуми» і тому не має нічого спільного з науковою або теоретичною філософією. Прагматизм, на його думку, руйнує «можливість об'єктивної оцінки людських думок і знижує авторитет істини до рівня суб'єктивної віри». Заперечення Франка відносяться, перш за все, до того, що прагматизм заперечує абсолютну істину. Думки учасників дискусії розділилися з приводу визначення і розуміння релігійного досвіду. Захисником прагматизму виступив Л.М. Лопатін. В своєму виступі він підкреслив, що в тезі про «корисність істини» Джеймс «дає набагато більш широке значення, ніж просто практичній користі житейської зручності». Лопатін глибше, ніж Франк, зрозумів ідею суб'єктивних узагальнень в прагматизмі, де «узагальнення являють тільки часткові істини про існуюче, тільки окремі його сторони або грані». Він вважав також, що Франк недооцінив тезу прагматизму про пластичність дійсності. С.М. Булгаков, що у принципі не визнавав прагматизм, позитивну рису цього учення бачив в тому, що в прагматизмі актуалізуються проблеми, накопичені за всю історію філософії. Він порівнював прагматизм з героєм казки Г.Х. Андерсена, що крикнув «А король-то голий!». П.Б. Струве поставив знак рівності між прагматизмом і соціалізмом і стосовно російської дійсності бачив його небезпеку в тому, що «на російському ґрунті торжество прагматичної ідеї загрожує моральним спустошенням». Російські філософи, що обговорювали прагматизм на початку ХХ сторіччя, намагалися осмислити його з позицій російської культури. Ідеї прагматизму викликали інтерес, але не одержали великої підтримки російської інтелігенції. В подальші роки, з

огляду на багато причин, ідеї прагматизму не тільки не розроблялися, але були практично вилучені з університетських програм.

Доля прагматичного учення склалася незвичайно в Болгарії. Судячи з наявної літератури [9], в Болгарії була всього одна людина, Іван Саралієв (1887-1969), чий науковий інтерес був пов'язаний з прагматизмом. Після закінчення університету в Софії він в 1910 р. прослухав декілька курсів з філософії в Оксфорді, де познайомився з Шиллером. Красномовство Шиллера і його захопленість прагматичними ідеями зробили великий вплив на Саралієва. Їх дружба і співпраця продовжувалися багато років. Згодом, вже будучи професором Софійського університету, Саралієв відвідав Оксфорд ще раз, в 1925 році. В 1931 році він провів рік в Колумбійському університеті, продовжуючи вивчати прагматизм, і два роки по тому, в 1933 році, опублікував книгу про теорію Пірса. Він також підтримував зв'язок з італійськими прагматистами, особливо з Д. Амендолою. До того моменту, коли в 1938 році він написав своє фундаментальне дослідження про прагматизм, це філософське учення стало втрачати свій вплив. На батьківщині прагматизму до цього часу ця філософія настільки втратила свою популярність, що ім'я Пірса перестало що-небудь значити для американської науки. Примітно, що новий власник будинку Пірса, що безуспішно старався протягом двох років зацікавити академічну громадськість Америки купівлею будинку засновника прагматизму, врешті-решт продав його, настільки прагматизм і його творець були нікому нецікаві. Саралієв ретельно досліджував розповсюдження прагматизму в Європі. Він описував прагматизм як нове вчення про істину і відзначав, що після смерті головних представників прагматизму Пірса, Джеймса і Шиллера, а також їх головного опонента Бредлі, інтерес до цієї теорії поволі зникав. В цей час прагматизм перестав бути у фокусі філософських дискусій. Його або ігнорували, або зображали в карикатурному вигляді. Ні ідеї, ні методологію прагматизму серйозно не розробляли. Тим примітніша поява книги Саралієва. В ній він помістив декілька нарисів про роботи прагматистів-класиків і чималу бібліографію (20 сторінок), а також нарис про значення слів «прагматизм, прагматичний і прагматисизм». У всіх своїх роботах він розмірковував про те, ж досягти ясності виразу значення. Він засновував свої міркування на тому, що думка не повинна бути укладена в «монастир однієї свідомості», її, навпаки, потрібно випустити на вулицю, щоб вона боролася з іншими думками ради своєї правоти. Він був упевнений, що сучасне життя визначається якоюсь глобальною думкою, а не фізичною причинністю. Згідно з його теорією, людина існує в гігантській «перед-думці», яка веде і спрямовує її. Вона живе і діє відповідно до правил і законів цієї гігантської думки. Вона має набагато більше значення, ніж фізичні закони. Її закони і правила не суперечать сучасній науці, навпаки, вони доповнюють і доводять цінність наукових досліджень. Саралієв залишився вірний ідеям прагматизму до кінця своїх днів. Вибраний на пост Президента Софійського університету в 1946 р., він був вимушений залишити його і припинити викладацьку роботу, тому що не погоджувався відмовитися від прагматизму і викладати марксизм.

У Сполучених Штатах до 40-х років ХХ сторіччя прагматизм був свого роду офіційною філософією. Але після Другої світової війни американська філософія, літературна критика і вся американська культура навчилися обходитися без прагматизму (American culture learned to get along just fine without pragmatism) [10, р. 100] Прагматизм практично зник з американської історіографії. Концепції і

ЛеуЕ.В. ЭКЗИСТЕНТ-АКСИОЛОГИЯ ЭГОИЗМА В ПРОЦЕССАХ
САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

постулати прагматизму забули і в Європі, доки він не почав відроджуватися знову в 60-ті роки минулого століття.

Література:

1. D.L. Murray, Pragmatism, N-Y, 1912.
2. F.C.S.Schiller, Must Philosophers Disagree?, Lnd, 1934.
3. W.James, The Will to Believe, N-E, 1897.
4. W. James, G. Papini and Pragmatist Movement in Italy, N-Y, 1906
5. Sunday Times, April 11, 1926
6. W.James, Varieties of Religious Experience, N-Y, 1902. p. 331.
7. C Dessoulavy, Le Pragmatisme, Paris, 1905.
8. Русская мысль, 1910 № 5.
9. Ivan Mladenov, Ivan Saraliev: A Bulgarian Contribution to the Origin of Pragmatism in Europe, Helsinki, 2004
10. James Kloppenberg An Old Name for Some New Ways Thinking? // A Journal of American History. Vol. 83, No 1,1996.